

successful functioning of any society, its system-forming factor, along with territorial integrity and spiritual development.

At the same time, culture acts as a universal mechanism for the formation of a holistic personality, which seeks for self-realization and has a sense of responsibility, which is able to think critically, to appreciate the spiritual and material treasures of native and foreign-language culture.

It is determined that the integration processes, which are rapidly taking place in society, in particular at all levels of the national education, increase the role of the foreign language as an important means of intercultural communication. It was clarified that with the development of European integration processes in a democratic society, conditions are created for the realization of such tasks as: humanization of education; adaptation of personality to life in a multicultural space; education and development of a person oriented to cooperation and interaction in a multicultural environment; humanistic personality development in the context of the dialogue of cultures. That is why analysis of the national-cultural features of language units and their definition of the necessity of studying are considered as one of the important tasks of development of socio-cultural competence (in particular, Cultural Studies) in the professional training of the future teacher.

It is proved that in the language, namely at the phraseological level, various aspects of culture, history and way of life of the people are reflected. The problem of the correlation of language and linguistic units from the position of German culture, as well as the national specificity of their formation, is analyzed. The necessity of using knowledge of Cultural Studies in the study of a foreign language is proved. The pedagogical and linguistic researches from the point of view of the concept «regional background knowledge» are analyzed, the importance of knowledge of Cultural Studies as a component of professional competence of the future specialist is substantiated.

Key words: language, culture, national-cultural, semantics, Cultural Studies, socio-cultural competence, foreign language, phraseology.

Отримано: 14.09.2018 р.

УДК 811.161.2:373.7(477.43)

DOI: 10.32626/2309-7086.2018-15-2.62-67

Н. Д. Коваленко, Б. О. Коваленко

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ПАСИВНА ЛЕКСИКА В СУЧАСНИХ ДІАЛЕКТНИХ СЛОВНИКАХ І ТЕКСТАХ

У статті досліджено особливості побутування та просторове поширення лексем, що вийшли з активного вжитку і мають риси «діалектологічності» (*банька, кагла, мийка, пола, праник*), їх можливості творити фразеологізми.

Визначено, що активність у вживанні та фразеотворенні деяких лексем втрачена із зникненням деяких предметів господарювання зі вжитку.

Ключові слова: лексема, фразеологічна одиниця, говір, діалектне мовлення, компонент.

Теоретичні напрацювання та ґрунтовний досвід у лексикографічній систематизації особливостей українських говірок уможливають порівняльний аналіз різних українських та слов'янських діалектних зон як крок до вирішення питань про своєрідність, етимологію та генезу мовних явищ.

Взірцем наукового опрацювання живого народного мовлення, розуміння цінності українських діалектів у дослідженні історії становлення та розвитку україн-

ської літературної мови є матеріали та статті з проблем діалектології, опубліковані на сторінках періодичного видання «Рідна мова» (1933-1939 рр.), редактором якого був І. Огієнко. Ідеї колективу однодумців сформулював І. Чайковський: «... ми ще гаразд не дослідили й не знаємо, які мовні скарби ховаються в тих різних діалектах, які там мовні перлини, що їх тільки брати б повними пригорщами до нашої літературної мови... треба подбати про те, щоб ті діалекти спрямувати в одне велике мовне річище, з якого треба вилувати ті перлини...» [17, с.6].

Завдяки копіткій та натхненній праці І. Огієнка з підготовки «Словника слів, у літературній мові не вживаних» [10] було збережено те, що характеризувало діалектну мову впродовж певного історичного часу, зафіксовано живі процеси у становленні соборної української мови. Для дослідження історії української мови, діахронного аналізу діалектних різновидів надзвичайно цінним є подання у словнику «місцевих слів і форм» поряд із літературними: *барзо – дуже, випуцувати – вичистити, когут – півень, квасний – кислий, лаба – лапа, монисто – намисто, воробець – горобець* та ін.

У сучасних словниках говорів, як правило, подають одне значення лексеми (чи компонента фраземи), що притаманне мовленню саме цієї території. Фразеологізми знаходимо в лексикографічних працях і в складі ілюстративного матеріалу до реєстрових слів. Нові дані з різних ареалів можуть підтверджувати, уточнювати або спростовувати висновки про рівень активності фразеологізмів у синхронії та діахронії. Зауважимо, що об'єктивність висновків про особливості вживання лексики та фраземіки, паралелі (міжговоркові та міжмовні), семантико-структурні структурні теж залежать від територіального охоплення масиву говорів, фотографічного рівня подання значних за обсягом текстів широкої тематики та словникових статей.

Словники говірок української мови зрідка фіксують сталі вирази, компоненти яких презентують діалектну лексику окремого говору чи групи говірок. Фразеологізми знаходимо в лексикографічних працях як ілюстративний матеріал до реєстрових слів, що вживалися лише у складі сталих висловів. Нові дані з різних ареалів можуть підтверджувати, уточнювати або спростовувати висновки про рівень активності фразеологізмів у синхронії та діахронії.

Мета нашого дослідження – з'ясувати особливості побутування та просторове поширення лексем, що вийшли з активного вжитку і мають риси «діалектологічності», та їх функції у складі стійких сполучень слів.

Академічний «Словник української мови» декодує лексему *банка* як: 1) зменшене до *баня*; 2) кулястий або опуклий предмет, здебільшого порожній усередині, куля, кулька; 3) глиняна чи скляна циліндрична посудина або кругла пляшка; банка, пляшка, глек; 4) як діалектизм зі значенням 'очне яблуко' [15, I, с.102]. Зазначимо, що в різних говорах ця лексема побутує з кількома варіантами значень, здебільшого так називають глиняну посудину для води: *'бан'ка ко'лис' 'воду но'сили / та'кі' ган'чарск'і бу'ли бан'ки з глини / то но'сили 'воду на 'поле" у 'бан'ці' / бу'ла во'да 'дуже" хо'лодна* (с. Станіславівка Вінківського р-ну Хмельницької обл.), а також – *'во'чі* (очі). У Черновецькому та Новоушицькому районах *банькою* називають посуд, у якому зберігають різні речі, а також спеціальні медичні банки, наприклад: *'а'вош ку'пили 'нин'і 'краски / кра'сили 'в 'ікна / а там 'бан'ка м'є'шилас'а // 'каже" 'викинули 'бан'ку // бан'ка 'може" 'бути в 'ід / ну в 'ід і в 'ід хал'ви 'бан'ка і в 'ід ну в 'ід 'чогос' / 'бан'ка та'ка / чи во'на дере'л'ана / чи во'на зил'ізна / а'бо то та'к'і с'тавити 'бан'ки / вот 'як 'плеч'і бо'л'ат.*

У буковинських говірках *ба́нька* – це: 1. посудина з завуженим отвором для води, молока: *приніс по́вну ба́ньку молока́*; 2. сорт ранніх слив [13, с.24]. Носії бойківського говору на бідон місткістю 50-80 л молока кажуть *ба́нька* [11, с.43]. На Поліссі *ба́нькою* або *банкою* називають кільце, за допомогою якого коса скріплюється з кіссям [7, с.29].

Словник західнополіських говірок фіксує три значення лексеми *ба́нька* [ба́н'ка] –и, ж. 1. глиняна посудина для води з вузьким горлом: *на по́ле бра́ли ба́н'ку з водо́ю*; 2. те саме що банка; 3. скляна ялинкова прикраса: *га́рний ба́н'ки повісили* [1, с.10]. У гуцульських говірках *ба́нька* вживається переважно в множині на позначення медичної назви *баньки*, а в господарстві *банькою* називають бідон [9, с.22]; в іншому словнику гуцульської говірки *баньк*, *ні́ка* – баняк [6, с.91].

У подільських говірках лексема *ба́ньки* у складі стилістично забарвлених фразеологізмів вживається на позначення очей, наприклад: *випт'ішчи́ти бан'ки*, *вилу́ти́ти бан'ки*, *вир'ачи́ти бан'ки* ‘дивитися, широко відкривши очі’; *залу́ти бан'ки* ‘напитись алкогольних напоїв’; *тіл'ко бан'ки с'в'іт'ац'а у кого* ‘дуже худий’. У наддністрянських говірках зафіксовано: *випт'ішчила бан'ки* [18, с.47], *наста́вити бан'ки* ‘широко розплющити очі’ [18, с.184]. У південноволинських говірках виявлено вживання компонента *ба́нька* і в значенні посудини *не ба́нька дьогтю* ‘поважна людина’ [5, с.16], і в значенні *аж ба́ньки під очима* ‘невиспаний, змарнілий’ [5, с.16].

Лексема *ка́гла* поширена практично у всіх говорах України і є літературним словом, що називає отвір у димоході (до стелі), який затуляють для збереження тепла тощо [15, 4, с.68]. У говірках Західного Поділля: *ка́гла це димох'ід*. З таким же значенням слово побутує і в селах Центального Поділля (Новоушицький, Літинський райони): *може" бути в'ід зруби чи в'ід п'йеца ка́гла*. На Чермеровеччині записано такий текст: *ко́лис'були зруби па́шли со́ломоу або па́т'ками / ко́ли ўже вигор'іу во́гон'шоб було́ тепло // пров'іри́ла там ха́з'а́йка шоб'и ўже не" с'у́да не" ве"р'тау́с'а на хату́ дим / ўак ўже по́тухло / а зру́пка ше́ тепла // то"д'і при"крива́ли / шоб не" йшоу́ холо́д спе"ц'іа́л'но була ка́гла* (с. Вікторівка), а в с. Летава цього ж району *ка́гла* – це комин: *ка́гла ну ў п'йецу ўак па́лити / а ко́м'інок / да да ко́м'інок*.

На Бойківщині *ка́гла* – 1. димохід, доведений із житлового приміщення тільки до сіней; 2. заслінка в печі [11, с.334]. Словник буковинських говірок дає таке визначення лексеми: *ка́гла* – 1. нижня частина димоходу, наприклад: *ка́гла лиш у ко́мірч'іні, а там зве́р'ха ко́мин*; 2. отвір димоходу в сінях (заст); 3. чад [13, с.181]. У наддністрянських говірках поряд з лексемою *ка́гла* вживається номінація *ба́ба* – частина коми́на на горинці: *треба зма́зати ба́бу*; також у цій говірці *ка́гла* – ганчірка, якою закривають димохід, щоб зберегти тепло (коміннох) та частина димоходу від печі, до стіни, через яку дим проникає до сіней [18, с.134]. На Гуцульщині *ка́гла* – 1. отвір у сінях для виходу з печі. 2. нижня частина димаря над пічкою [9, с.87]. У центральнополіському говорі *кагалá* – отвір у димоході, що закривається для утримання тепла [7, с.88]. Отже, маємо приклад вживання різного наголошування складів: у наддністрянських, буковинських, гуцульських говірках наголошений перший склад *ка́гла*, а в поліських – останній (*кагалá*). У фразеологічному словнику української мови, словниках діалектної фразеології нам не вдалося виявити одиниці з таким компонентом, хоч в експедиції на Західному Поділлі записали вираз *закр'ити ка́глу* зі значенням ‘замовкнути’, у якому компонент *ка́гла* номінує поняття *рот* з відтінком згрублості.

Метод збирання інформації від носіїв говірок через автокоментар дозволив зафіксувати пояснення лексеми *ми́йка*, яку Словник української мови декодує з

двома значеннями: 1. Ганчірка, віхоть для миття чого-небудь. 2. Пристосування для миття, промивання чого-небудь; місце, де щось мийуть, промивають [15, 4, с.701]. У говірках Поділля лексему *мийка* розуміють так: західноподільська – *мийка це мити по суду / т'рапка; ну от бе рец'а там т'рапка і мийец'а по суду ну зарас ц'і чист'алки йе їс'о / ну а коліс'була т'рапка таї синали соду / таї мили по суду / а іакішо їсирне йа'кес' / то рвали т'кучу кропиву і мили банки з молока* (с. Станіславівка Віньковецького р-ну Хмельницької обл.); східноподільська: *мийка – ганчірка для миття посуду* [2, с. 154].

У гуцульських говорах лексема має таке ж значення: *мийка – ганчірка для миття* [12, с.101]; на Буковині – два значення: 1. ганчірка для миття посуду, 2. перен. пліткарка: *От вона мійка: має всю узнати, піти в село розказати, це й прибрєши* [13, с.288; 8, с.74]. У надністрянських говірках сема ‘невелика ганчірка для миття посуду, пліткарка’ реалізується такими лексемами: *мийка, мйтка, мйтниця, мичка* [18, с.173-174]. Словник західнополіських говірок північного наріччя теж фіксує лексему *мийка* [*мійка*] – кусочок тканини для миття посуду [1, с.311], центральнополіських: *мийка – дрібна риба* [7, с.126]. У східно-слобожанських говірках лексема має інше значення: *мийка – миска* [14, с.126].

Зазначимо, що у фразеології компонент *мийка*, за нашими матеріалами, образно номінує плітки, наприклад, у західноподільських говірках: *п'їшла мійка по се'л'і* ‘про когось пліткують’, у фразеологічному словнику української мови фразем із цим компонентом не зафіксовано.

Пола – край кожної з половин одягу (пальта, шинелі, піджака і т. ін.), що розгортається спереду [15, 7, с.57]. Носії західноподільської говірки так пояснюють лексему: *пола – зашч'їпл'ати кафтан / низ в'їд пал'та не'редній; пола ў кафтан'ї чи куфайц'ї ў оде'їсин'ї воно* (с. Станіславівка Віньковецького р-ну Хмельницької обл.). Таке ж значення виявлено і в с. Вікторівка Чемеровецького р-ну, але у варіанті *поле: а'во ў пал'т'ї з іїд'ноій сторо'ни і з'д'ругоій то це ка'зали 'поле'*. У східноподільських говірках *пола, пола* (*обмет, опах, пілка*) – край кожної з половин одягу, що розгортається спереду [2, с.227]. У буковинських говірках лексема має інше значення: *полá – місце в хліві, де скидають полюву, після обмолоту: Полá в колéїшні вже давнó пустує* [13, с.442]. Інше значення лексеми фіксує словник західнополіських говірок: *пола* [пóла] – одна з двох великих бічних рам ткацького верстата [1, с.65]. У бойківських говірках *полá – кам'яна плита, а також полá – півка – 1. записка, коротка записка. 2. ширина полотна. 3. вдертий кусок полотна. 4. квадратний кусок полотна, в якому носять дрібні й неважкі речі* [11, с.103]. Зауважимо, що досліджувана лексема зрідка трапляється у складі фразеологізмів, можливо, лише із поповненням емпіричної бази з інших територій висновки можуть бути уточнені. На найретельніше обстеженій території Східної Слобожанщини записано фраземи: [*аж*] *за поли братися* ‘сильно сміятися’ [16, с.397], *під полюю жить* чисю ‘перебувати під чисею опікою, рукою’ [16, с.397]; у західнополіських говірках ми записали: *бити руками по 'полах* ‘нарікати’. Опрацювання матеріалу Словника української мови, де подано приклади фразем, що побутували у 70-80 рр. ХХ ст., підтверджує активність компонента *пола* у фразеотворенні саме того періоду: *з-під поли* [продавати (купувати і т. ін.)]: а) таємно, незаконно (продавати чи купувати щось); б) таємно робити що-небудь; *із поли в полу* [віддати (передати і т. ін.)] ‘безпосередньо від одного до іншого, з рук у руки’; *мов (наче, неначе і т. ін.) за поли тягне кого* ‘кому-небудь дуже хочеться здійснити щось’; *під полюю* ‘потаї від інших, таємно’; *поли (полу) вріж та тікай* ‘будь-що, за всяких умов поривай стосунки з ким-небудь недобрим, лихим, уникай непримних ситуацій’; *поли (полу) врізати* ‘зовсім переста-

ти бувати де-небудь, у когось»; *тягти* (смикати і т. ін.) за поли кого 'настирливо вимагати чогось' [15, 7, с.57]. Сьогоднішній молоді багато з цих виразів є незрозумілими, бо вони акумулювали в собі «дух» того часу.

Уже вийшла з активного вжитку лексема *праник*, хоч старше покоління знає цей дерев'яний гладенький валок для вибивання білизни під час прання [15, 7, с.516]. У записаних текстах з усіх говірок згадується про цей предмет у спогадах про колишнє господарювання, наприклад, у говірці с. Станіславівка Вільковецького р-ну: *даўним даўно праником прали на р'іц'і шмат'а / вибивали йдого праником*; с. Вікторівка: *ну натиєкла каже праник'ю*; с. Летава Чемеровецького р-ну: *праник / коліс прали / дереўяне прати на дошці коліс прали / брали дошку і прал*; с. Косиківці Новоушицького р-ну: *праник то се коліс таке було знайїти полотна б'їли таї йдт на ст'вок тї праником йдого дуже моци і тоўчут це дереўяні таї зробленї праничок йак з дошечки але лице ше ручечку і тим так бити знайїти али воно з такоого дерева т'ашкен кого дубове повно бути шоп вибило добре шоп б'їли полотно було*. У полтавських говірках *праник* або *прач* – спеціальної форми деревина, якою перуть, вибивають білизну, наприклад: *Принесла мені праник на річку, там я рядна добе повибиваю та повкучую* [3, с.80]; у поліських – *пранік* або *пральник* – моток пряжі, який вибілюється і переться [7, с.171]; у наддністрянських – *пранік*, *пранік пранник праннік* – дерев'яний валок, яким вибивають білизну під час прання; *праник*: *Праником перес'ї* [18, с.214]; на Гуцульщині *пранник* – дерев'яна дошка із ручкою для прання руками білизни та полотна в річці [9, с.143], а також знев. *язик* [12, с.153]. У бойківських говірках *пранік*, *пранік*, *пранік*, *пранік* – 1. праник з нарізаними карбами, рубель. 2. розрізи у жіночому «лійбику» (жилетка з домашнього сукна) по боках від пляса до колін [11, с.133]. Отже, виявляємо, що дана лексема має однакове значення у всіх говорах, але може мати різні варіанти: *пранік*, *прач*, *пральник*, *пранік*, *пранік*, *пранік*. Великі за обсягами тексти-спогади носіїв західнополіських говірок уможливили виявлення фразем порівняльної структури, коли йшлося не про предмети господарювання чи особливості хатньої роботи, а в характеристиці чужого мовлення. Для виразності, емоційності повідомлення інформатори вживали вирази: *меле йазиком йак праником* (с. Красноставці Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.), *плескає йазиком йак праником* (с. Нігин Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) зі значенням 'базікати, дуже багато говорити'.

Отже, безсумнівно є потреба використовувати метод автокоментаря, що дозволить розв'язати низку загальнотеоретичних проблем української діалектології, зокрема ареалогії, щодо кореляції територій поширення фразем і власне їх компонентів. У діалектних фразеологізмах спостерігаємо різні значення однакових компонентів, семантичні відмінності в межах груп говірок, наявність ареальних кореляцій, коли територія побутування фраземи і її компонента збігається.

Наступні дослідження можуть бути використані для виявлення лексем, що побутують лише у фраземах, фонетичних і граматичних явищ у сталих виразах, знівельованих у говірковому мовленні, що дозволить розв'язати низку загальнотеоретичних проблем української діалектології, зокрема ареалогії.

Список використаних джерел:

1. Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок : у 2-х т. Луцьк : Ред.-вид. «Вежа» Волин. держ. ін-ту ім. Лесі Українки, 2000. Т. 1. А-Н. 354 с.
2. Березовська Г.Г. Словник назв одягу та взуття в східнополіських говірках. Умань : Уманське комунальне видавничо-поліграфічне підприємство, 2010. 348 с.

3. Ващенко В.С. Словник полтавських говорів. Харків : Вид. Харківського ордену трудового червоного прапора держ. ун.-ту ім. О.М. Горького. 1960. 108 с.
4. Гуцульські говірки. Короткий словник / [відп. ред. Я. Закревська]. Львів, 1997. 232 с.
5. Кірілкова Н.В. Словник волинської фразеології. Острог; Рівне, 2013. 192 с.
6. Лесюк М. Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району). Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2008. 328 с.
7. Лисенко П.С. Словник поліських говорів. Київ : Наукова думка, 1974. 260 с.
8. Матеріали до словника буковинських говірок (випуск другий) / редкол.: Ю.О. Карпенко, К.М. Лукянюк. Чернівці, 1971.
9. Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березовий. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. 224 с. (Серія «Діалектологічна скриня»).
10. Огієнко І. Словник слів, у літературній мові не живаних. Нью-Йорк, 1973. 154 с.
11. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. Київ : Наукова думка, 1984. Ч. 1 (А-Н), 446 с.; Ч. 2 (О-Я), 515 с.
12. Піпаш Ю., Галас Б. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). Ужгород, 2005. 266 с.
13. Словник буковинських говірок / за заг. ред Н.В. Гуїванюк. Чернівці : Рута, 2005. 688 с.
14. Глуховцева К., Леснова В., Ніколаєнко І. та ін. Словник українських східнослов'янських говірок. Луганськ, 2002. 234 с.
15. Словник української мови. Київ, 1970-1980. Т. I -XI.
16. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник східнослов'янських і степових говірок Донбасу. 6-е вид. Луганськ, 2013. 552 с.
17. Чайковський А. В справі нашої письменницької мови. *Рідна мова*. 1933. Ч. 1. С. 3-6.
18. Шило Г. Наддністрянський регіональний словник. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. 128 с. (Серія «Діалектологічна скриня»).

The results of the scientists' work in lexicographic systematization of the Ukrainian dialects features enables a comparative analysis of various Ukrainian and Slavic dialectal zones as a step towards solving the issues of peculiarities, etymology and the origin of speech phenomena.

In the work of I. Ohiienko, «Dictionary of words, not used in the literary language», the nominations characterizing the dialectal language during a certain historical time are preserved; they recorded the living processes in forming of the combined Ukrainian language. For studying the history of the Ukrainian language, diachronic analysis of dialectal varieties, it is extremely valuable to present the local words and forms in the dictionary, together with literary ones.

In modern dictionaries of dialects, as a rule, a single meaning of a lexical unit (or a component of phraseological unit) are given, it is inherent in the language of the particular territory. The article deals with the peculiarities of existence and spatial distribution of lexemes that came out of active usage and they have the features of «dialectological» ones (ban'ka, kahla, myka, pola, pranyk), their ability to create phraseological units.

It is specified that activity in the using and phrase creating of some lexemes became lost with the disappearance of some subjects of economic management; lexical units may acquire new meanings in different territories, etc.

New data from different ranges can confirm, specify or create the thesis on the level of activity of the analyzed lexemes in synchrony and diachrony, in creating phraseological units, since the objectivity of the conclusions depends on the territorial coverage of language array, the photographic level of representation of illustrative material to the vocabulary articles.

Key words: lexeme, phraseological unit, dialect, dialectal language, component.

Отримано: 14.09.2018 р.